

Հ. ԹԱՐԹԻԿՅԱՆ

ՆՈՐ ՆՅՈՒԹԵՐ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ԲՅՈՒԶԱՆԴԻԱՅԻ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1

Հույն գիտնական Պապադոպուլո-Կերամիսը 1884 թվականին հրատարակեց բյուզանդական կայսր Խսահակ Անգելոսի մինամակը ուղղված Կիլիկիայի կաթողիկոսին¹: Ինչպես պարզվում է նամակից, դա Հայոց կաթողիկոսի կայսեր ուղղած նամակի պատասխանն է: Պատասխանն անթվակիր է, ինչպես և հասցեատերը չի հիշված: Հրատարակիչը ելնելով նրա մեջ հիշատակված Հայոց կաթողիկոսի բյուզանդական կայսեր ուղղած շնորհավորանքներից, նրա կայսր դառնալու առթիվ, ենթադրում է, որ պատասխան նամակը գրված է Խսահակ Անգելոսի թագավորության հենց սկզբին՝ 1185—1186 թվականներին: Հետեւրար այդ պատասխան նամակը ուղղված է Հայոց Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսին (1173—1193):

Նամակը վերաբերում է հայ և հույն եկեղեցիների միության հարցին, մի հարց, որ շատ էր հուզել Գրիգոր Դ-ի նախորդ Ներսես Շնորհալուն (1166—1173), ինչպես և բյուզանդական կայսր Մանվել Կոմնինոսին (1143—1180): «Թուղթ Ընդհանրականի» մեջ մենք կարդում ենք.—«Մեծ արքայն հոռոմոց (Մանվել Կոմնինոսը—Հ. Բ.) ի սկիզբն աւուրց աթոռակալութեան մերոյ առաքելական աթոռոյս առաքեաց առ մեզ արս պատուաւորս հանդերձ արքունական նամակօք, միանգամ և երկիցս և երիցս յաղագս սիրոյ և միաւորութեան եկեղեցւոյ ըստ նախնեացն ժամանակի, և բառնալոյ զեկամուտ պատճառու երկպառակութեան ի միջոյ երկաքանչ իւրոց ազգացը²:

Ինչպես հայտնի է, Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսը ներսես Շնորհալու մահից հետո շարունակեց բանակցությունները Մանվել կայսեր հետ, ինչպես և ուստրիարք Միքայելի, որոնց ուղարկել է մի քանի նամակները³:

Առաջին հայացքից հայ և հույն եկեղեցիների միության հարցը զուտ կրոնական հարց է և քաղաքական պատմության տեսակետից հետաքրքրություն չի ներկայացնում: Բայց իրականության մեջ այդպիս չէ: Միջին դարերում հայ ժողովուրդը դավանարանական տեսակետից անշատվելով հույն եկեղեցուց դրանով ոչ միայն ուղում էր պաշտպանել հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունը

¹ 'Օ չն Կոνտանտինոսովόλει: Ελληνικός Φύλολογίας Σύλλογος.' Ανέκδοτα ελληνικά συγγραμμάτια էγγρաֆά τε και ἀλλα καιμενα κατ ἐκλογήν αυλεγέντα ἐκ τῶν ἐν τῇ „Μαυρογόρδατείῳ Βιβλιοθήκῃ“ ἀναγραփօմένων γειροցրάփων και νῦν πρώτους ἐκδιδόμενα υπὸ Παπαδοπούλου τοῦ Κεραμέως, 'Են Կոնտանտինոսովόλει, 1884, σελ. 59—63.

² Ներսիսի Շնորհալույ Թուղթ Ընդհանրական, Էֆմիածին, 1865, էջ 291:

³ Նույն տեղում, էջ 229—280:

հույն եկեղեցուց, այլ մասնավորապես իր քաղաքական ինքնուրույնությունը, որը շարունակ ոտնձգությունների էր ևնթարկվում Բյուզանդիայի կողմից: 12-րդ և 14-րդ դարերում էլ, երբ Հայ-Հույն դավանարանական Հարցերը օրակարգի նյութ են դառնում, դրա դրդապատճառները նույնպես զուտ կրոնական չեին, այլ մասնավորապես քաղաքական¹: Կիլիկիայի Հայկական պետությունը շըրջապատված էր թշնամի Հարեւաններով, որոնք չեին դադարում նրան նեղելուց: Այդպիսի պայմաններում Կիլիկիայի Հայկական պետության Համար առաջնահերթ խնդիր էր բարելավել Հարաբերությունները Բյուզանդիայի հետ, որպեսզի գոնե Հյուսիսում դաշնակից ունենա ընդդեմ ընդհանուր թշնամի Իկոնիայի սովորանության ինչպես և Անտիոքի խաչակիրների: Մոտավորապես նույնպիսի դրության մեջ էր և Բյուզանդիան: Նրա Համար էլ ցանկալի էր, որպեսզի Իկոնիայի սովորանության, ինչպես և խաչակիրների թիկունքում ունենա դաշնակից ուժ ի դեմս Հայկական պետության: Հայաստանի և Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունների բարելավման Համար առաջին քայլը դա եկեղեցիների մերձեցումն էր, դավանարանական Հարցերում եղած վիճելի կետերի վերացումը: Դրան էլ դիմեցին երկու պետությունները: Սակայն Բյուզանդիան ուներ հեռուները զնացող նպատակներ: Նա եկեղեցական միության Հարցի տակ տեսնում էր նաև Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական ևնթարկումը իրեն: Ճիշտ է, Խաչակ Անգելոսի նամակից դա բացահայտ կերպով չի դրսերվում, այնուամենայնիվ նրա այն խոսքերից, թե «Տերը այն աստիճան մեծացրեց մեզ, որ ամեն օր ժողովուրդներ և ազգեր է ենթարկվում մեր ուժերի տակ» և նրանով, որ հույն եկեղեցին նա Համարում է մայր, իսկ Հայ եկեղեցին էլ որդի, կարելի է տեսնել Բյուզանդիայի խկական նպատակները «եկեղեցական միության» բողի տակ:

Այդ հանգամանքը հապիվ թե վրիպեր Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական ու եկեղեցական գործիչների ուշադրությունից: Բանակցությունները վերջացան առարդյուն և Գրիգոր Դ Տղան շնորհ Բյուզանդիա, ինչպես որ նա խոստացել էր իր նամակներում Խաչակ Անգելոս կայսեր:

Մեզ հայտնի չեր, որ Գրիգոր Դ-ը Մանվել կայսեր մահից հետո շարունակել է բանակցությունները Խաչակ Բ Անգելոսի հետ: Վերջինիս պատասխան նամակից պարզվում է, որ Գրիգոր Դ կաթողիկոսը նամակ է գրել Խաչակ կայսեր եկեղեցիների միության Հարցով, սակայն այդ նամակը Հայ մատենագրության մեջ չի պահպանվել: Հայ մատենագրության մեջ արձանագրված է միայն այն փաստը, որ Խաչակ Բ Անգելոսը Հալածանք է սկսել Հայոցավանների գեմ, ստիպելով նրանց զառնալ քաղկեդոնական, այսինքն կատարում էր առաջին քայլը հույների հետ նրանց ձուլման: Դրա գեմ բողոքել է կաթողիկոս Գրիգորը: Վարդան Արևելցին զրում է, որ Հայոց 635 թվականին, այսինքն 1186 թվականին «ի վերայ Յունաց թագաւորեաց Փիսիկն», որ և Սահակ և յարոյց Հալածանս և շարշարանս ի վերայ Հայոցաւան աղղաց, զի դարձցին յաղանդ նոցաւ: Վասն որոյ զրէ առ նա աղկրսանս պատրիարքն Գրիգոր եղբորորդի տեսան Ներսեսի և Գրիգորի կաթողիկոսացն Հայոց, Խաղաղանալ ընդ ժողովրդեանն Աստուծոյ: Եւ ոչ լուաւ նմա, այլ ոյուլովս դարձոյց ի կրօն իւր և զայլ յալածանս արարությունը²:

¹ Տե՛ս Գ. Միկայել, Իстория Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, стр. 136—137.

² «Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ քարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 133:

Այս փաստից ելնելով հայ եկեղեցու պատմության գիտակ Մ. Օրմանյանը զրում է, որ Մանվել կայսեր մահից հետո, որ տեղի է ունեցել 1180 թվականին, «Հույներու հետ միութենական բանակցությունները վերջնականապես փակվեցան։ Ալեքսիոս Մանուկ (1180—1183) և Անդրոնիկոս Բոնակալ (1183—1185) կայսրերը կարող իսկ չեն այսպիսի խնդիրներով զրադիլ, իսահակ Անգելոսն ալ 1185-ին գահակալելով, բոլորովին տարբեր ուղղություն բռնեց, ոչ ևս բանակցելով և համաձայնելով, այլ բռնուրյամբ և ուժգնուրյամբ հայերը բարկեղոնականուրյան հպատակեցնելով»¹։

Սակայն իրականությունն այլ է։ Իսահակ Անգելոսի այս պատասխան նամակը, որը մրիանել է ինչպես հայ ժողովրդի, այնպես էլ հայոց եկեղեցու պատմության մասնագետների ուշադրությունից, շատ պարզ ու հստակ վկայում է, որ հայ և Հույն եկեղեցիների միության խնդիրը ուժի մեջ էր նաև Իսահակ Անգելոսի ժամանակ։ Այդ նամակը հաստատում է վարդան Արեւելցու վկայությունները այդ կայսեր կողմից հայերի դեմ սանձազերծված հալածանքների մասին, ինչպես և Գրիգոր Դ. կաթողիկոսի բողոքը այդ առթիվ։ Բայց ինչքան էլ այդ կայսրը ճգնում է ցույց տալ, որ Ֆիլիպակուալոլիս քաղաքի հայ բնակչությունը սեփական ցանկությամբ ու կամավոր է գիմում քաղկեդոնականությանը, իրականում այսպիսի բան չի եղել։ Այդ նամակի գրվելուց շատ շեր անցել, ընդամենը 3—4 տարի, երբ սկսվեց Խաչակիրների երրորդ արշավանքը։ Բյուզանդիան թշնամարտը էր վերաբերում այդ արշավանքին։ Խաչակիրների զորամասերից մեկը Փրեդերիկ Շիկամորուսի գլխավորությամբ մտնում է Թրակիայի Ֆիլիպակուալոլիս քաղաքը։ Եվ ի՞նչ է տեսնում գերմանական կայսրը Ֆիլիպակուալոլիս։ Խոսքը տանք դեպքերին ժամանակակից պատմիլ Նիկետաս Խոնիատեսին։ «Մտնելով Ֆիլիպակուալոլիս,— ասում է Նիկետասը, — (Փրեդերիկ Շիկամորուսը) դատարկված գտավ այն բնակչության մեծ մասից և երևելիներից։ Եթե որևէ մեկն էլ մնացել էր, նա աղքատ հայ էր։ Բոլորից միայն նրանք գերմանացիների արշավանքը համարում էին բարեկամների ներկայություն»²։

Բյուզանդական պատմիլը հայերի այդ վերաբերումունքը աշխատում է բացարել հայերի և արշավող գերմանացիների միջև իրեն կարծիքով գոյություն ունեցող ինչ որ դավանաբանական մոտիկությամբ և ոչ իրական պատճառներով, այն է բյուզանդական իշխանությունների կողմից իրենց կրած հալածանքներից հայերի աղատվելու ցանկությամբ։

Այդ ժամանակվա միջադրային հարաբերություններից նշենք մի հետաքրքրական փաստ, որին մենք հանդիպում ենք Իսահակ Անգելոսի նամակի մեջ։ Այնեղ հիշատակվում է, որ Հայոց կաթողիկոսի ուղարկած երկու նամակից մեկը գրված էր արաբերեն։ Հույն հասցեատիրոջը հայերի կողմից գրված նամակը արաբերեն (և ոչ Հունարեն) լինելը ըստինքյան մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում։

Ստորև թարգմանաբար տալիս ենք Իսահակ Բ Անգելոս կայսեր Հայոց Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսին ուղղած պատասխան նամակը, զանց առնելով զուտ դավանաբանական հարցերին վերաբերող մասերը։

¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատռում, Եղնատանդնուազոլիս, 1912, համ. 1, սյուն. 1482, (ընդգծումները մերն են—չ. Բ.)։ Նույն կարծիքին է նաև Գ. Միքայելյանը, ան'ս նույն տեղում, էջ 138։

² Nicetae Choniatae, Historiae, Bonnae, 1835, p. 527.

«Գիր շարադրված պրոտասեկրետ տեր Նիկետաս Վալանիտեսի կողմից, ասլաւելված Հայոց կարողիկոսին տեր Խանճակ Անգելոս կայսեր կողմից:

Խահակ ի Քրիստոս Աստված Հավատարիմ թագավոր, աստվածապատկան, արքա Հզոր, միշտ օգոստոս, ինքնակալ Հոռոմոց Անգելոս, Հայոց պատվական կաթողիկոսին, նրա շնորհքը և բարի կամքը:

...Դու ուղարկեցիր թագավորությանս երկու նամակ, մեկը գրված քո՝ Հայերեն լեզվով, իսկ մյուսը արարերեն: Այդ երկու նամակով մի բան հայտնեցիր, որ վառվում է քո սիրտը մեզ հետ միանալու սիրով, որի համար այնքան ուրախացել ես: Քո սիրո, խաղաղասիրության և միաբանության մասին վկայում է նախ և առաջ այն, որ դու քո վրա վերցնում ես այնքան ճանապարհ կտրելով մեզ մոտ գալու հոգնությունը, ավետելով խաղաղություն և բանակցությունների մեջ մտնել մեզ հետ, խոսակցել մեզ հետ և այստեղ մասամբ հանգստանալոց հետո վերադառնալ...: Դեռ ավելին: Դու գրել էիր նաև, որ եթե նույնիսկ կարող է ճանապարհին հոգնությունից վախճանվես, այդ դեպքում ևս չես վարանի կյանքից զրկվելու գնով քեզ ենթակա ժողովրդին փրկել և նրան մեզ հետ միացնել, որպես բարի հովիվ...: Մաղթում եմ հաջողվի քո նախաձեռնությունը և ճանապարհվես անմիջապես, առաջնորդվելով աստուծո կողմից և երկուսս միասին վերացնենք մեր և ձեր միջև գոյություն ունեցող վիճը, և մի մտքով և մեկ լեզվով խոստովանենք աստծում... որ այլևս մենք չենք տրոհում մի հոգվի հոտը, և որ այլևս երկու ժողովուրդ չենք, այլ մեկը և ընտրյալը, ...մենք այժմ կազմում ենք մեկ ողի, մեկ հոգի, մեկ բան ենք ճանաշում, սրտով հավատում և շրթներով հայտարարում փրկության համար՝ արդարությունը, որը և ուսուցանում ենք ուրիշներին: Իսկ եթե ուրախ է պատվականությունդ թագավորությանս մասին ավետիսներով (նա ուրախ է ի հարկե, ինչպես նա այդ մասին գրեց և թագավորությունս համոզվեց դրանում...) անհամեմատ շատ է ուրախանալու նա լինելով մեզ մոտ, երբ այն, ինչ լսել է տեսնի իր աշքերով: Երկու կողմերի համար էլ ուրախությունը կատարյալ կլինի, եթե վերացվի ամեն մի գայթակղություն...: Թագավորությունս իր տոնախմբության ժամանակ գոշում է այն, ինչ Դավիթին ասեց, թե «Զնայած իմ եղրայրները շատ են և բարի, բայց տերը հաճոյացավ ոչ թե նրանց, այլ ինձ՝ կրտսերիս: Եվ դուրս գալով հանդիպելու համար բռնակալի արյունաբրու պաշտպանին, որը գալիս էր գոռողաբար և հարվածելով նրան մահացու հարվածով, վերացրեցի բռնակալության ամոթը Իսրայելի որդիների վրայից»¹: Դեռ ավելին: Տերը այն աստիճան մեծացրեց մեզ, որ ամեն օր ժողովուրդներ և ազգեր է ենթարկում մեր ոտքերի տակ: ...Երկրի վրա մեր դեմ պատրաստվում էր զիր գատապարտության, իսկ վերեւում (Երկնքում) հանվում էր որոշում բարձրացման: Այստեղ մեր դեմ կոփվում էր երկաթ, մեկը աշքերը հանելու, իսկ մյուսը՝ ձեռքերի և ոտքերի օղակների համար և բանտ, նման անլույս տարտարոսի, դրանից էլ վատ: Իսկ աստըծուց թագ թագավորական և ինքնակալական պայծառափայլություն, աղքատության և բանտի կապանքների մեջ կապյալների ազատագրում, առաջնորդում դեպի պատրաստի լիություն, դեպի առատ լույսը, և ուրիշ շատերը, որոնք իմ մեջ են կուտակված տիրոջ կողմից մեր աղոթքներով: Արյան և նենդության այն մարդիկը այն շափով որ շափում էին, նրանով էլ հատուցում ստացան, որիվ նրանց փոխհատուցում Քրիստոսի արդար կշռաքարերով, իսկ մենք

¹ Նամակի հեղինակը ամենայն հավանականությամբ ակնարկում է իր նախորդի՝ Անդրոնիկոս Ա. Կոմնանոսի սպանությունը և իր գահ բարձրանալը:

փրկվեցինք և ուրիշներին պատմում ենք մեզ հետ կատարված հրաշալի անցքերը¹:

...Դու տես, թե ինչպիսին է օգուտը քո ճանապարհորդությունից դեպի մեզ: Եթե առաքելական ասացվածքն ասում է թե փոքրը մեծից է օրհնվում, ապա եթե ոչ ուրիշը, համեմայն դեպս դու կդնահատես եկեղեցիների մոր՝ նոր Սիոնի օրհնությունը նրան արժանանալու դեպքում, վերադառնալով մոր մոտ այնքան երկար ժամանակից հետո, որը վաղուց ցանականում էր քո վերադրձը...: Նա Հրձվելու է քո ուրախությամբ, որ այլևս օտարացած չես, այլ նրա հարազատ որդին ես, նրանից հոգեալես ծնված:

...Միարանությունը դլուխ բերելու համար թագավորությունս կարծում է թե շատ ճիզեր չեն պահանջվի և դժվարությունների չենք հանդիպի, այլ դա շատ դյուրին և հեշտ է և ես ամբողջ հոգով ցանկանում եմ այդ: Ակսենք: Ինչ-քան սովորություններ որ կան մեզ մոտ և որոնք հայրերի սուրբ սյունողուսներին կամ սուրբ կանոններին ակնհայտ հակասում են, տեղի ենք տալու և հնորավոր է որ նրանք ուղղենք²: Աստծո շնորհքը այդ արագությամբ կատարողներին: Որովհետեւ փոքրերը շնայած փոքր են և դրա համար արհամարհելի, սակայն դրանք պետք է որ ուղղվեն, որովհետեւ այդ փոքրից մեծ բաներ են առաջանում: Թեկուզ մի փոքր քար շարժվելով մի ամբողջ գետ զարիվայր գնա, և մի խիճ հանելը պատճառ է դառնում մի ամբողջ շենքի ավերման. մորեին ու մարտախր և այլ նման փոքր միջատներ մարդկանց մեծ դժբախտությունների պատճառ են դառնում, իսկ ամենից վատք դա այրուծին է, որ ավերում է բերքը: ...Դրա համար, համաձայն թագավորությանս վերեւում ասածին, պետք է անտեսել անկարեւորները կարեւորների համար, անհրաժեշտ է մի քիչ զիջել, որպեսզի մեծ գործը դլուխ դա: ...Պատվականությունդ դրեց նաև, որ Յիլիալպուպուսի շրջանում ապրող հայերին իրենց կամքին հակառակ այնտեղի եալիսկոպոսը թագավորությանս հրամանին համաձայն հավատափոխ է անում: Բայց դա այդպես չէ, այդ մասին պատվականությանդ իրականությունը չի հաղորդվի: Ճիշտ է, ասված է, որ «արքայութիւն երկնից բռնադատի» (Մատթ. ԺԱ, 12), սակայն պետք չէ, որ մտնենք այնտեղ (արքայություն) ուրիշների բանությամբ առաջնորդվելով զեպի նա, այլ անհրաժեշտ է, որ բոլորովին կամավոր կերպով ստիպեն իրենց և անցնեն այդ նեղ (ճամրից): Քո պատվականությունը կարծե, որ բռնությամբ ենք նրանց բերում մեր կողմը: Եթե մեր քարոզչությունը նրանց ձգում է և համոզում և կամ նրանք սեփական ձգտմամբ անցնում են մեր կողմը, ապա մեզ չի կարելի մեղադրել բռնության մեջ, այլ պետք է որ նրանց գովել, ովքեր նախընտրում են ավելի լավը և ամենից առաջ պետք է որ երախտադիտություն հայտնենք նրանց ձգողին...: Այսպիսի գործերում մարդկային բռնության համար տեղ չկա: Բայց ինչպես ես դու անվանում մեր դավանությունը այլ, որին բռնի դարձնում ենք մեզ մոտ ապրող հայերին, երբ մեր

¹ Խառհակ Անգելոսը այսակեդ ևս նկատի ունի իր գահ բարձրանալու ժամանակաշրջանի զեպերերը: Իր նախորդը ուղում էր Խառհակին ձերքակալել, բանտարկել և սովորել: Սակայն դեպքերն այնպես ընթացան, որ, ընդհակառակը, սովորվեց Անգրոնիկոսը, իսկ հասհակ Անգելոսը գահ բարձրացավ: Տե՛ս Nicetas Choniates, Historiae, Bonnæ 1835, p. 444 և հաջորդ:

² Համեմատի՛ր Մանվել կայսեր առաջին նամակի հետ, ուղղված Հայոց կաթողիկոս ներսու Շնորհալուն: «Զի թէ զտանիցի աւանդութիւն ինչ ի միջի մերում արտաքոյ աստուածազիր կանոնաց՝ բարձուը յերկողունց կողմանց» (Ներսէսի Շնորհալույ Թուղթ Ընդհանրական, էջմիածին, 1865, էջ 159):

հավատքը ինչպես որ դու ես վկայում, նույնն է....: Դրա համար, որպեսզի գայթակղության ամեն մի պատճառ վերացվի, քո պատվականությունը թող շտապ կարգով դա մեղ մոտ քեզ ենթակա ընտրյալ մարդկանց հետ միասին, որպեսզի այդ բարի գործը հանկարծ անավարտ շմնա մահվան կամ որևէ այլ արգելքի պատճառով և երկուսով էլ զրկվենք այդ գործի վարձից: Թագավորությունս պատվականությանդ ճանապարհը մաքրել է ամեն մի խոշընդություն և հայտնել ազնվագույն սուլթաններին թե՛ Իկոնիայի, և թե՛ Եգիպտոսի, որպեսզի քեզ ենթակա երկիրը անվնաս պահպանվի և դու դյուքությամբ անցնես քո մարդկանց հետ միասին, ճանապարհվելով դեպի իմ թագավորությունը: Այդ բանի համար իմ ներկա վեստիարիտես Կոստանդին Ամասիացուն ուղարկեցի քո պատվականությանը, կարդավորելու համար այդ հաջողությամբ և քեզ հետ միասին գալու դեպի իմ թագավորությունը....»:

2

Իսահակ Անգելոսի պատասխանի շեշտը, շնայած իր զոսոր բյուզանդական ճոռոմարանություններին, ինչ խոսք որ զոսապ է: Կայսրը պատրաստ է զիջումների դիմել, ինչպես ինքն է ասում, փոքր զիջումների, բաժանվածությունը վերացնելու համար: Եվ դա զարմանալի չէ, եթե նկատի առնենք, որ Բյուզանդիան տվյալ ժամանակաշրջանում գտնվում էր ծայրահեղ վատ վիճակում, իսկ Կիլիկյան Հայաստանը Լևոն Բ-ի ժամանակ իր հպորության գագաթնակետին էր հասել: Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսը ամեն կերպ աշխատում էր Կիլիկյան իշխանությունը վերածել թագավորության և նրա ձգտումը բարելավել հարաբերությունները, բացի սկզբում նշած պատճառներից մի նախապայման էր նաև իր ձեռնարկած գործի հաջողության համար: Բյուզանդական կայսեր այդ մեղմ շեշտին մենք շենք հանդիպում Կոստանդնուպոլիսի պատրիարք Եսայասի (1323—1334) նույնպես դավանարանական հարցեր շոշափող պատասխան նամակների մեջ, ուղղված Կիլիկիայի Հայոց կաթողիկոսին և թագավորին:

Այդ նամակները նույնպես անթվակիր են, հասցեատերը նույնպես չի շիշված, բայց նրանք առաքված են 1323—1334 թվականների միջև ընկած ժամանակաշրջանում, Եսայասի պատրիարքության տարիներին: Նամակներից մեկն ուղարկված է Կոստանդին Դ կաթողիկոս Լամբրոնացուն, իսկ մյուսը Լևոն Ե թագավորին:

Հիշյալ տասնամյակը Կիլիկիայի հայկական պետության համար մղձավանշային էր: Մեկ կողմից սելջուկ-կարամանները թիմուրդաշի, մյուս կողմից մամլուկները սուլթան Մելիք-Նասիրի գլխավորությամբ անընդհատ արշավանքներ էին կատարում Կիլիկիայի վրա: Հայկական զորքերը պարտությունից պարտության էին մատնվում այդ անհավասար պայքարում: Դիմումները Արևմուտք ոչ մի օգոստ շեն կարող բերել, բացի նրանից, որ նրանք ավելի ևս սրում էին Հայերի և նրանց հարևանների փոխհարաբերությունները: 1323 թվականին Կիլիկիայի հայկական պետության և Մելիք-Նասիրի միջև կնքված հաշտությունը կայսեն շեր և հաճախ խախտվում էր մամլուկների կողմից: 1330 թվականին եղիսլուական սուլթանը նորից մի քանի հարձակումներ է գործում Կիլիկիայի վրա, ծանրացնելով վերջինիս վիճակը: Եսայաս պատրիարքի պատասխան նամակի մի նախադասությունից, ըստ որի առքունի սենեկապետը (Միքայել Կալլիկրինիտեսը—Հ. Բ.) պիտի գնա նախ սուլթանի (Մելիք-Նասիրի—Հ. Բ.) մոտ այն գործի համար, որ անհրաժեշտ գտան ձեր (Հայոց կա-

թողիկոսի և թագավորի—Հ. Բ.) կողմից ուղարկված դեսպանները՝ կարելի է հնարին, որ լատինասեր Հոսանքի պարագլուխ կաթողիկոս Կոստանդին Գ Կեսարացու մահից հետո, որը տեղի ունեցաւ 1322 թվականին, նրա հաջորդ Կոստանդին Դ կաթողիկոսը և թագավորը ամենայն հավանականությամբ հուսալրված Արևմուտքից սպասվող օգնությունից, հատուկ դեսպանություն է ուղարկել Բյուզանդիա, մտադիր լինելով բարելավել երկու պետությունների փոխհարաբերությունները:

Եսայաս պատրիարքի պատասխան նամակներից էլ շատ պարզ երևում է Կիլիկյան պետության անելանելի դրությունը, այլապես Հայոց կաթողիկոսը չի զրի բյուզանդական պատրիարքին, որ խոստանում է Համամիտ լինել բյուզանդացիների հետ բոլոր հարցերում: Սակայն Բյուզանդիան անտարբեր էր Կիլիկիայի այդ օրահասական վիճակի հանդեպ: Այլ կերպ չի կարելի բացատրել Եսայասի նամակների այնքան մեծամիտ, վիրավորական, նույնիսկ միտի շեշտը, որը կարող էր միայն բացասարար անդրադառնալ երկու պետությունների փոխհարաբերությունների բարելավման վրա¹:

Եսայասի նամակները նույնպես վրիպել են Հայագետների ուշադրությունից, շնայծ, որքան մեզ Հայտնի է, Հրատարակվել են երկու անգամ²:

Ստորև թարգմանարար տալիս ենք այդ երկու պատասխան նամակների լրիվ տեքստը:

1. «Ամենահարգելի, ամենապատվավոր և ամենաբարեպաշտ կաթողիկոս Հայոց եկեղեցվո: Մեր խոնարհությունը հոգու խորքից մաղթում է, որպեսպի բո մեծապատվության և նրան ենթակա ժողովրդի սրտին հասնի խաղաղություն պարզեց աստծո շնորհքը, որպեսզի ավելի ուժգին ու ավելի կատարյալ կերպով ուղեք և զլուխ բերեք միությունը մեզ հետ, ինչպես որ մենք էլ ուղում ենք այդ, սիրով, մաղթանքներով ու հաճուքով ցանկանում: Զեր կողմից ուղարկված դեսպանները ժամանելով բերեցին այստեղ և մեզ հանձնեցին ձեր բարեկաշտության կողմից ուղարկված նամակները: Մեր խոնարհությունը այդ առթիվ հրավիրեց ներկա եղող բարձր հոգեորականներին և ժողով գոմարեց, որին ներկա էր նաև իմ ամենազոր և սուրբ կայսրը (Անդրոնիկոս II 1282—1328 կամ Գ 1328—1341) նրան ենթակա սինկղետոսի և թիկնապահների հետ, որը և կարգադրեց ընթերցել այդ պրությունները: Բոլորին լսելի կերպով ընթերցելուց հետո ճշգրիտ իմացանք ձեր դարձի մասին, որ մեծ զերմությամբ և անկերծ տրամադրությամբ ցանկացաք աստուծու մզումով: Կարիք կա՝ արդյոք ասել, թե այդ առթիվ ինչքան երանությամբ և զոհությամբ լցվեցինք, ինչպիսի հոգեկան հրճվանք ստացանք: Միայն ասենք, որ Տերը այցելեց իր ժառանգությունը, շթողեց, որ իր սեփական ժողովուրդը, որին նա իր արյունով փրկեց, մնա-

¹ Այդ նշել էր գեռես Հայունի հայն պատմարան կ. Պալարրիզովություն: Տե՛ս Պատմություն էթնոսու էթնոսու, էնձ. Էնցի, 'Աթինա', տօմ. Ե. մէջ. Ա' սէ). 192.

² Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana collecta ediderunt Franciscus Miklosich et Josephus Müller, vol. I, Acta Patriae et statut Constantinoopolitini MCCCCXV—MCCCCII, Vindobonae, 1860, p. 158—164; Migne, Patr. graeca, t. 152, col. 1207—1211.

անջատված և բաժանված: Ինչպես որ նախապես հոր և աստուծո դեպի մեղ տածած կարեկցությամբ նա անմեղ կերպով մարդ դարձալ և քանդեց բաժանող միջնորմը և վերացրեց հին թշնամությունը և հաշտեցրեց մեղ աստուծո և հոր հետ, այնպես էլ այժմ կրկին, տեսնելով որ դուք հասարակաց թշնամու կողմից ընդունել եք շար սերմեր և ուրիշ բաժանում եք կրիլ շատ ու շատ տարիներից ի վեր եկեղեցիների ընդհանուր մորից, խղճաց և քավեց և շթողեց որ այդ թշնամին մինչև վերջ ծիծաղի իր ժառանգության կործանման վրա: Ել այսպես, նա լինելով մեր հոգիների իմաստուն բժիշկը և խոհեմորին տնօրինելով մեր (զործերը), շատ լավ տեսավ, թե հասել է ձեր բուժման ժամանակը, ինչպես նաև թե ինչ դեղերով է բուժվելու տանջող հիմանգությունը և արմատախիլ է արվելու բոյն դրած կիրքը: Չնայած, նա մինչև այժմ երկայնամտացավ, սակայն երբ տեսավ, որ դուք իսկապես մտաղիր եք ընդուննու բուժումը, նա գործեց խոհեմությամբ, և դադանի կերպով խոսելով ձեր սրտերի հետ հոգեպարար և փրկիչ (խոսքերով), առաջնորդեց ձեզ որ դիմեք հարազատ մորը՝ տիեզերական եկեղեցուն, բանդի մոր խոսքը մենք ենք մատուցանում բոլոր նրանց, ովքեր ցանկանում են լինել քրիստոնյաներ և կրել (քրիստոնյացի) անունը, իհարեւ ձեզ ես, որ իսկապես այդպիսին եք: Մեզանից են ամրող աշխարհով մեկ տարածվում բարեկառաջության սրբազան գողմաները, կարծես մի աղբյուրից հոսում եկեղեցվո կազմի վրա սուրբ հայրերի վարդապետությունները և սուրբ սլուհողների աստվածաշունչ օրենսդրությունները: Այժմ աստված հալվեց ձեր սրտերին և հաղիկ այդքան ժամանակից հետո ճանաշեցիք ընդհանուր մորը՝ եկեղեցուն, որից այսքան ժամանակե ի վեր բաժանվել էիք: Այժմ դուք արհամարհում եք¹, խորշում եք և բոլորովին դեն եք գցում այն ինչ վատարար ընդունում էին ձեր հայրերը՝ ի խորտակումն եկեղեցու ուղիղ գողմաների, պախարակում եք նրանց անմտությունն ու անիմացությունը և բացարձակորին խոստվանում եք ճշմարտությունը և խնդրում եք ու աղաշում շերմ եռանդով ու ցանկությամբ ընդունել ձեզ ի փառս ամեն ինչի արարիչ և հոր աստուծո: Մեզ էլ ի՞նչ էր մնում անել բացի բացելուց ձեր ասաց մեր խղճացող սիրտը և ընդունել ձեզ ինչպես որդիների, որոնք ճանաշել են իրենց հորը, անշափ ուրախանալ և հայտարարել, որ նրանց, որոնց կարծում էինք կորած դանում ենք նրանց փրկված մեր մաղթանքների համաձայն: Եթե այն ավետարանական հարսանիքի ժամանակ փողոցներից հրավիրում էին մարդկանց ընթրիքի, լցվելու համար հոգեկան բավարարությամբ, մենք ձեզ, որոնք մի ժամանակ բարեկամ էիք մեզ և եղբայրներ, հաղորդակից էիք մեր ընդհանուր սեղանին, շե՞նք ընդունի, երբ դուք զղացել եք, շե՞նք ընդունելու ձեզ, երբ խոստանում եք ուղղվել այն բանից, ինչ ձեր հայրերը անդիտանալով ընդունել էին: Էլ ի՞նչպես պիտի նմանվենք քրիստոսին, որ ընդունեց Պետրոսին, որ չերմորեն և անշափ հուզված արտասվեց ուրանալուց հետո, ավագակին համաժառանգ ընդունեց դրախտում մեկ խոսքի համար: Եթե երկնքում ուրախություն է լինում մի մեղավորի զղման համար, և մի դրամի զտնելը անտեղի ուրախություն է պատճառում, ինչպես առում են տառվածային խոսքերը, ապա մենք ձեզ շե՞նք միացնի մեզ, շե՞նք գուրզուի ձեզ որպես մեր հարազատ յուրացինների, որոնց բաժանումից բզկավում էինք: Երբ դուք՝ ամրող ժողովրդով, որ մեծ է ու բազմամարդ և ամենուրեք հոչակ-

¹ Բառացի՝ «բըռում եք»:

ված վերադառնում եք դեպի մեղ, խոստանում եք մեղ Հետ ամեն ինչում համամիտ լինել և համահավատ: Դա օրենք չէ, սիրելիներ, բարի, խոնարհ և խաղաղասեր Հոգու: Այժմ մենք ձեզ առաջ բացում ենք զղջման դուրը և հրավիրում որպես Հարազատ զավակների, որոնք ուզում են մեր կողքը կանգնել և միասին փառավորել երրորդությունը, բայց միայն առողջ դատողությամբ, մաքուր մտքով և անբիծ սրտով: Ընդունեք միությունը մեղ Հետ և ինչպես խոսրով, այնպիս էլ սրտով խոստավանեք և հայտարարեք զոգմաների ճշմարտությունը, քանի որ դուք կամավոր կերպով եք վերադառնում դեպի մեղ, այդ դործին ձեզ դրսից ճնշում չի մղում, ոչ ոք չի ստիպում, այլ միայն աստված, որ ուզում է, որ բոլորը փրկվեն և ճշմարտության գիտության դան: Անհրաժեշտ է, որ ձեր սերը և՛ ընդունի, և՛ խոստավանի ուզդափառության զոգմաները և ամեն ինչում հար և նման լինի մեղ: Զեր այս՝ աստծուն հաճելի և փրկիչ դործի համար մենք ընտրեցինք և ձեզ ուզարկեցինք տեր Միքայել Կալիկրինիտեսին¹, ամենահարդելի սերաստոսին, իմ ամենահզոր և սուրբ կայսեր բարեկամին, որը կառավարում է նրա սուրբ թագավորության աստծո կողմից պահպող պալատը, ամենապատվավոր վանական տեր Գարրիելին, այլև այստեղի հայերի մեծահարդ և եպիսկոպոսին: Արքունի սենեկապետը պիտի վնա նախ սուլթանի մոտ, այն դործի համար, որ անհրաժեշտ դուռն ձեր կողմից ուզարկված դեսպանները: Նրա Հետ ուզարկվողները պիտի ձեզ բերեն իմ ամենահզոր ու սուրբ կայսեր հարգո Հրամանը, ինչպես և մեր ներկա գրությունը, որոնցից կհասկանաք, թե ինչպիսի ուրախությամբ և հոգեկան մեծ սիրով ընդունեցինք ձեր դարձր դեպի լավը և ինչպես ընդունում ենք բավարարել ձեզ այն ամենով ինչ ձեզանից պակասում է, այդ ձեզ կհաղորդենք այստեղ ուղերվողների միջոցով: Ինչ վերաբերում է այստեղի այն հայերին, որոնք հարեցին մեր սուրբ և տիեզերական եկեղեցուն, հաստատ իմացեք, որ նրանք այդ կատարեցին ոչ թե որևէ բռնության կամ սոխագման հետեւանքով, ինչպես որ դուք իմացել եք, այլ սեփական կամքով, սեփական նախաձեռնությամբ և ցանկությամբ: Հենց մենք երբեք էլ չեինք ընդունի նրանց հաղորդակցման, եթե նրանք զային ակամա: Համատքի և դոգմաների ճշգրտության հարցը համոզմունքի հարց է և ոչ բռնության: Ով ուզում է թող նա հետեւի ինձ, ասում է մեր Տերը և տիեզերակալը, սուրբ ավետարանների մեջ: Մենք ինչպե՞ս կարող էինք հավատքի հաղորդակից ունենալ նրանց, որոնց գիտենք թե պարտադրված և վախից են եկել, իսկ սրտում այնպիս են մնացել ինչպես որ էին նախապես: Դուք այս էլ նկատի ունեցեք, որ հարցը այնպիս է ինչպես որ մենք գրում ենք ձեզ և տեղեկացնում: Ինչ վերաբերում է նրանց կառավարմանն ու անդորրությանը, ապա այժմվանից իսկ մենք այդ սկսելու ենք, եթե դա ձեզ համար ընդունելի է: Մնում է, որ մեր կողմից այստեղ ուզարկված մարդկանցից մենք վերջնական տեղեկություն ստանանք ձեր ճշմարիտ դարձի մասին, ձեր ուզդման մասին: Եվ այդպես, ընդունելով ձեզ տանց տատանման և տարակուանքի, լինենք մի մարմին և մի Հոգի ի փառ մեղ ի խաղաղություն կոշած մեր Տիրոջ, աստծու և փրկչի Հիսուսի Քրիստոսի: Ողջ լեր ի Տեր, սիրելի կաթողիկոս, այր ամենապատիվ:

¹ Միքայել Կալիկրինիտեսին հիշատակում է Ժամանակակից պատմիչ Հովհան Կանտակուուսը իր սրամության մեջ: *S. u. Migne e. Patrologia graeca, t. 153, col. 161* և տարբերակությունը Կալկարտության մեջ: *Caecilius Proclus, Καλλικράτης Μεγαλ.* էնցումաւ:

2. «Կիլիկիայի, Խավրիայի և ամբողջ Հայաստանի մեծ թագավոր¹, իմ ամենահզոր և սուրբ կայսեր ցանկալի եղբայր: Մեր խոնարհությունը ամբողջ սրբով աղոթում է և խնդրում աստծուն, որպեսզի նա կայուն պահի քո թագավորական իշխանությունը, նրան ենթակա ամբողջ ժողովրդին, օժանդակի ձեր բարի ձգումանն ու ցանկությանը և հնարավորին շափ ավելի պատրաստակած անի ձեզ ձեր այդ գովելի գործին, ավարտման հասցնի ձեր ցանկությունն ու փափառը, որ և մեր ցանկությունն է և որի հաջողության համար աղոթում ենք: Քո թագավորական իշխանության այստեղ ուղարկված դեսպանից ստացանք քո գրությունը: Մեր խոնարհությունը, ինչպես ներկա եղող բարձր հոգևորական-ները, նրա ընթերցումից իմացանք այն ինչ հայտնում էր և ցանկանում քո թագավորական իշխանությունը այդ հարցի առթիվ, որ մեղ դիմեց Հայոց եկեղեցին ամենահարգելի և ամենապատվավոր կաթողիկոսը, հաստատելով նաև քո համաձայնությունը այդ հարցում: Քո թագավորական իշխանությունը իր կողմից ևս խոստանում է պաշտպանել միաբանության խնդիրը, ինչպես նաև քեզ Ընթակա հայ ժողովուրդը: Բող իմանա քո թագավորական իշխանության, այնպես էլ ամենահարգելի և ամենապատվավոր կաթողիկոսի այդ խնդիրքը, որովհետեւ ամենաողորմած աստուծո շնորհքով մենք խաղաղասեր, բարի և ճշմարիտ հովիլ աշակերտներ ենք, հովիվ, որը միայն այն բանի համար եկավ երկիր, որպեսզի համախմբի բաժանվածներին, բոլորին փրկի: Զեր դարձի առթիվ՝ դեպի մեր սուրբ և տիեզերական եկեղեցին, որի համար դա մեծ ավելացում է, մենք մեծապես շնորհակալ եղանք և խոստովանեցինք աստուծո սուրբ ողորմածության, որ նա ի վերջո շնորհեց, որ այնշափ ժողովուրդը հարի սխալ դոգմաների և բաժանված լինի նրա եկեղեցուց: Այդ առթիվ մեր զգացմունքների մտախն գրեցինք և հայտնեցինք ամենահարգելի կաթողիկոսին, զրում ենք նաև քո թագավորական իշխանությանը, որ մեծ հաճույքով ընդունում ենք, որ դուք մեղ հազորդակից դառնաք, այդ հարցի, ինչքան որ հնարավոր է, հաջող ավարտումից և դլուխ բերելուց հետո: Աստծուն այնքան հաճելի և փրկարար ձեր խնդիրքի համար ընտրցեինք և ուղարկեցինք ձեզ մոտ ամենահարգելի սերաստոս Միքայել Կալիկրինիոսին՝ իմ ամենահզոր և սուրբ կայսեր բարեկամին, որը զլխավորում է նրա սուրբ թագավորության աստուծո կողմից պահվող պալատը նաև ամենապատվավոր վանական տեր Գարբիելին, այլև այստեղի հայոց ամենապատվավոր եպիսկոպոսին: Արքունի սենեկապետը պետք է նախ զնա սովորական մուա այն գործի համար, որ անհրաժեշտ գոտան ձեր մոտից եկած դեսպանները: Նրա հետ ուղարկվածները պետք է բերեն քո թագավորական իշխանությանը իմ ամենահզոր և սուրբ կայսեր խրիստովով, ինչպես նաև մեր այս գրությունը, որից կհասկանաք, թե ինչպիսի ուրախությամբ և մեծ հոգեկան սիրով ընդունեցինք ձեր դարձր դեպի լավիր, և ինչպես համաձայն ենք բավարարելու ձեղ ինչով որ ձեղանից պահանում է: Այդ մասին ձեղ կհաղորդեն, ինչպես ասացինք, այդտեղ ուղերձուղները: Այսակու հայերի մասին, որոնք հարեցին մեր սուրբ և տիեզերական եկեղեցուն, թող իմանա քո թագավորական իշխանությունը, որ նրանք այդ կատարեցին ոչ թե որևէ բռնության կամ ստիպման հետևանքով, այլ սե-

¹ Թագավոր բառը նամակում արտահայտված է ոչ թե Յաջակած տեղմինով, այլ ՉՈՐԴ լատիներեն թշ. ինչպես բյուզանդացիք անվանում էին ոչ բյուզանդական թագավորներին և կայսրներին, վերաբահնելով Յաջակած-ը միայն բյուզանդական կայսրերի համար:

փական մտադրությամբ, նախաձեռնությամբ և կամքով։ Եթե դա այդպես չի-ներ, ապա մենք ինչպես պետք է որ ընդունեինք Հաղորդակցման մարդկանց, որոնք ակամա հարեցին հավատին, իսկ իրականության մեջ մնում էին այն, ինչ որ և նախապես էին։ Ինչ որ դուք իմացել եք այդտեղ, իրականության շի համապատասխանում։ Իրականությունն այնպես է, ինչպես որ մենք հայտնում ենք ձեզ, և այժմվանից կծեռնարկենք նրանց կառավարումը, եթե դա ընդունե-լի մենի քո թագավորական իշխանությանը։ Իսկ մենք մաղթում ենք, որպեսզի հաճոյանա խաղաղության աստվածը և տեղի ունենա այդպիսի միությունը և ձեր անցնելը մեր կողմը աստուծո հաճոյությամբ, ինչպես նաև մեր հիմունք-ների և ցանկության համաձայն, ինչպես նաև այնպես, ինչպես ցանկանում է և ուզում, ինչպես որ հաճելի է քո թագավորական իշխանությանը, պաշտպա-նում է աստուծո շնորհքը, անձառ կերպով նրան բերող ամենաանարատ Տի-րուշու և աստվածամոր միջնորդությամբ»։

